

XIV–XV a. LDK varpai

GRAŽINA MARIJA MARTINAITIENĖ

Kultūros, filosofijos ir meno institutas, Saltoniškių g. 58, LT-08105 Vilnius

El. paštas: sakra@kmfi.lt

Straipsnyje pirmą kartą lietuvių kalba apžvelgiami seniausieji Lietuvos varpai, iki šių dienų išlikę katalikų kulto pastatuose arba žinomi tik iš istorinių dokumentų. Pasieltkus faktologinį ir analitinį metodus, aptariama šių liejinių – muzikos instrumentų ir taikomosios dailės objektų – kilmė, radimosi Lietuvoje aplinkybės bei paskirtis, meninės ypatybės. Remiantis XX a. antrosios pusės tyrinėjimų duomenimis, verifikuojami kai kurie M. Brenšteino 1924 m. rašytos LDK liejybos apybraižos teiginiai.

Raktažodžiai: Lietuvos liejyba, Lietuvos taikomoji dailė, kampanologija, varpai, Mykolas Brenšteinas, Teodoras Narbutas, K. S. Skobeltas, Ustiakas, Valimantaičiai-Kęsgailos, inskripcija

Jeigu Lietuvos varpų tyrinėjimų pradžia laikytume 1856-uosius, kai istorikas Teodoras Narbutas paskelbė pirmą palyginti išsamų Vilniuje nulieto ir vienoje jo šventovių funkcionavusio varpo aprašymą¹, galėtume sakyti, jog mūsiškei kampanologijai (taip vadintinas muzikos instrumentų ir taikomosios dailės objektų – varpų – mokslas) jau sukako per pusantro šimtmečio. Deja, jis tebėra pradinėje stadijoje, kai daugiausia dar tikta kaupiama, pamažu gausinama, atrenkama ir bandoma klasifikuoti pati būtiniausia faktografija.

Taip atsilikta dėl kelių pagrindinių priežasčių. Lietuvą ištikusių karų bei okupacijų nebevertėtų minėti, jeigu jie nebūtų keliskart drastiškai pertraukę vos pradėtą šios rūšies liejinių inventorinimą. Okupacinės Rusijos valdžios ir jos pavienių pareigūnų vykdomas varpų grobimas smarkiai sumažino jų skaičių ir pakeitė buvimo vietas². Tačiau būtina pažymėti ir tai, jog varpus, kaip retą kitą dailės objektą, net pamatyti dažnai būna itin sudėtinga. Jie ne tikai pasklidę po tolimiausias viso krašto bažnyčias, bet ir aukštai pakabinti, todėl dažniausiai sunkiai pasiekiami, apžiūrimi ir išmatuojami, o ką jau kalbėti apie galimybę kopijuoti jų antvarpinius komponentus – inskripcijas, ornamentus bei bareljefus. Vadinas, jiems tirti reikia ir fiziškai stiprių, netgi azartiškų žmonių, norinčių ir drįstančių karstyti varpinių balkiais, pakibus po pastoge šifruoti kirilika arba senosiomis gotiškėmis literomis užrašytas varpų inskripcijas ir, be viso to, išmanyti ne tikai liejybos technologiją, bet ir atpažinti varpo skleidžiamą garsą... (skliausteliuose išdrįsiu paklausti, kur Lietuvoje rengiami tokie specialistai?)

¹ Teodora Narbuta *pomniejsze piśma historyczne szczegółowo do historyi Litwy odnoszące się*, Wilno, 1856, s. 99–100.

² Pirmiausia minėtini šiedu skaudžiausi LDK vertybių, tarp jų ir varpų, grobimai: pirmasis – per 1661–1662 m. ir vėlesnius Rusijos armijos įsiveržimus į LDK ir kitas – per Pirmąją pasaulinę karą XX a. 2-ajame dešimtmetyje, kai į Rusiją buvo išvežti net 749 Lietuvos bažnyčių varpai, iš kurių po ilgų ir sunkių derybų su sovietų valdžia sugrąžinti vos 173 (K. Misių, Valstybės archeologijos komisija ir jos veikla, *Kultūros paminklai*, 11, Vilnius, 2004, p. 12).

Kaip ten bebūtų, pagrindas lietuviškai kampanologijai vis tiktai jau padėtas. Dar sovietmečiu grupės pasišventusių dailėtyrininkų bei muziejininkų pastangomis buvo suregistruota didžioji dalis Lietuvos bažnyčių varpų, bent tokiu būdu viliantis juos, kaip ir kitas kultūros bei meno vertybes, apsaugoti nuo sunaikinimo ar išgabenimo svetur. Beveik visi vertingiausieji paskelbti respublikinės bei vietinės reikšmės kultūros paminklais. Tuometiniai ir nepriklausomybės metais itin intensyviai papildomi jų sąrašai³, kartotekos, kiti Kultūros paveldo centre parengti ir teberengiami dokumentai tai pirmasis didelės vertės šaltinis ir tolesnių tyrimų pamatas. Yra ir vis daugiau ima rasti vien varpams skirtų lietuvių istorikų bei dailėtyrininkų straipsnių, kuriuose apstu įdomių žinių apie šių monumentalų liejinių funkcionavimą Vakarų Europos šalyse⁴ ir apie įdomiausius mūsų bažnyčių pavyzdžius⁵.

Lig šiol nėra praradusi savo reikšmės etnografo Mykolo Brenšteino (Michał Brensztejn) XX a. 3-iajame dešimtmetyje parašyta Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės liejininkystės apybraiža⁶. Tačiau ji svetimkalbė, išleista mažu tiražu, tad yra bibliografinė retenybė, sunkiai prieinama daugeliui besidominčiųjų unikaliaisiais liejiniais. Galima sakyti, jog kaip tik tai šio rašinio autorę, nepaisant pavojaus būti apkaltintai nusirašinėjimu, paakino imtis rizikingo uždavinio: pasitelkus savo per kelis ekspedicijų dešimtmečius surinktą medžiagą (piešinius, fotonuotraukas, atspaudus, tiesiogiai apžiūrėtų kūrinių aprašymus), archyvinius ir paminklosaugininkų sukauptus dokumentus, kolegų straipsnius, užsienio publikacijas apie varpus⁷, iš naujo ir svarbiausia lietuviškai perskaityti tą M. Brenšteino apybraižos dalį, kurioje jis glaustai apibūdina pačius seniausius, tai yra XIV–XV a. nulietus, Lietuvos varpus. Ne tiktai perskaityti, bet ir „prisikasti“ prie pirminių šaltinių, iš kurių sėmėsi žinių apybraižos autorius. Kaip vėliau paaiškėjo, tokia „archeologija“ leido kai ką patikslinti ir praplėsti. Pamėginta, jei tik pasirodė įmanoma, nustatyti, koks likimas ištiko kai kuriuos M. Brenšteino paminėtus kūrinius, kur jie dabar. Šį tą pavyko išplėsti, papildyti naujais duomenimis, ypač tuomet, jeigu kūrinių pasisekė pamatyti savo akimis ir tirti vietoje; tuomet daugiau dėmesio buvo kreipiama į liejinio menines ypatybes. Be to, M. Brenšteino surikiuotą seniausiųjų LDK varpų gretą pavyko papildyti keletu jo nepaminėtų, nes tiktai pastaruoju metu aptiktų kūrinių ir ateities rašiniams atidėti aptarimą tų liejinių, kurie, šio rašinio autorės manymu, sukurti vėliau – XVI a. I pusėje.

³ LTSR istorijos ir kultūros paminklų sąrašas, Vilnius, 1973; Lietuvos Respublikos istorijos ir kultūros paminklų sąrašas (1978–1990), I–II dalys, Vilnius, 1993.

⁴ L. Klimka, Varpų liejininkystė Vilniuje, *Kultūros barai*, 1996, Nr. 3, p. 72–75.

⁵ O. Navickienė, Varpai, *Kultūros barai*, 1966, Nr. 12, p. 12; E. Sliesoriūnienė, Skamba ir žvanga, gaudžia varpai..., *Švyturys*, 1967, Nr. 9, p. 12; G. M. Martinaitienė, „Ioannes Breutelt nobis fecit...“, *Menotyra*, 2001, Nr. 2(23), p. 62–70; P. Šverebas, Plungės, Stalgėnų, Rietavo, Kulių, Tverų, Kantaučių ir kt. Plungės dekanato bažnyčių varpai, *Plungės dekanato sakralinė architektūra ir dailė*, V., 2005, p. 97–102, 159–164, 179–180, 253–258, 306–311, 356–360, 465–468, 473–476, 529–534, 558–562, 579–583, 657–660, 758–762, 793–795. Minėtini ir pavienių varpų aprašymai kolektyviniuose leidiniuose, pavyzdžiui, *Lietuvos TSR istorijos ir kultūros paminklų sąvadas*, Vilnius, 1988, t. 1; *Lietuvos sakralinės dailės katalogas*, Vilnius, 1996–2007, t. 1, kn. 1–6; *Kultūros paminklų enciklopedija. Rytų Lietuva*, Vilnius, 1996–1998, t. I–II.

⁶ M. Brensztejn, *Zarys dziejów ludwisarstwa w b. W. Księstwie Litewskiem*, Wilno, 1924.

⁷ Tarp reikšmingiausių minėtinos šios monografijos, kuriomis pasinaudota rašant ir šį straipsnį: K. Badecki, *Średniowieczne ludwisarstwo lwowskie*, Lwów, 1921; H. Otte, *Glockenkunde*, 2. Aufl., Leipzig, 1884; M. Schilling, *Glocken und Glockenspiele*, Rudolstadt, 1982; H. Otte, *Glocken. Gestalt, Klang und Zier*, Dresden, 1988; H. B. Walters, *Church bells of England*, London, 1912; *Колокола. История и современность*, Москва, 1985 ir kt.

Rašinio autorė viliasi, jog toks M. Brenšteino veikalo įžangos lietuviškas „perskaitymas“ pravers kaip pagalbinė medžiaga kada nors rengsimai fundamentaliai LDK liejininkystės istorijai, kuriai turėtų būti sutelktos jungtinės įvairių sričių specialistų pajėgos. Tarp jų būtinai turės būti ir muzikologų, nes juk varpas visų pirma yra muzikos instrumentas.

Įžanginę savo apybraižos dalį M. Brenšteinas romantiškai pavadino „Priešaušriu“ (*Zaranie*), neabejotinai turėdamas galvoje tai, kad stambiosios formos ir didžiulio svorio liejinių (varpų ir karo pabūklų) gamyba XIV–XV a. Lietuvoje dar nebuvo tapusi čia prigijusiu, įsišaknijusiu ir išplėtotu amatu, o keli žinomi liejikai buvo svetimšaliai atvykėliai. Tiesą sakant, ir vėlesniais amžiais Vilniuje darbavęsi liejikai irgi buvo svetimkilmiai. Tačiau XVI ir XVII šimtmečiais LDK sostinėje jau buvo įsteigta, veikė ir tapo žinoma Europoje karališkoji liejykla, dauguma liejikų buvo nebe trumpalaikiai pribuįšiai, o nuolatiniai gyventojai, piliečiai, turėję čia nekilnojamąjį turtą ir užėmę iškilų visuomeninę padėtį.

Mūsų pasirinktas aptarti XIV–XV a. laikotarpis buvo tik šio aukščiausio monumenta-
 liosios liejybos Lietuvoje pakilimo pradžių pradžia, nedrąši ir ne kažin ką žadanti įžanga.

PIRMIEJI VARPAI LIETUVOJE. XIV ŠIMTMETIS

Per daugelį liejininkystės gyvavimo šiame krašte amžių (kaip rodo archeologiniai radiniai, Lietuvoje vario ir žalvario dirbiniai pasirodė apie XVI a. pr. Kr.⁸) vietiniai amatininkai jau buvo išmokę gaminti geros kokybės ginklus, pačius įvairiausius buities reikmenis, įrankius, architektūros detales, papuošalus. Taigi buvo tarsi pasiruošta ir varpų, sudėtingų, didelio išmanymo bei įgūdžių reikalauusių liejinių, gamybai. Jos stimulų ir atskaitos taškų turėtų būti laikomas Lietuvos krikštas ir tuoj pat prasidėjusi bažnyčių statyba, tačiau Vakarų Europos šalyse įprastas krikščionių maldos namų reikmuo – varpas – čia dar gana ilgai buvo naujovė ir retenybė. Pagrindiniai signalizatoriai, žmonių sušaukimo priemonė ir masinių renginių muzikos instrumentai Lietuvoje buvo trimitai, būgnai, netgi katilai; jais grota ir per pamaldas⁹.

Nėra ar dar nerasta patikimų įrodymų, kad varpais buvo aprūpinta pirmoji Lietuvos katalikų šventovė – Šv. Stanislovo katedrinė bažnyčia Vilniuje. Dokumentuose paliudyta tik tai, jog 1387 m. vasario 17 d., tuojau po savo krikšto metinių, Jogaila nutarė „Vilniaus pilyje pastatyti ir esančią bažnyčią“ skirti Vilniaus vyskupo sostui ir tai bažnyčiai užrašė žemių ir nuosavybių¹⁰. Kitur užsimenama, jog pati karalienė Jadvyga aprūpino šią bažnyčią brangiais bažnytiniiais daiktais: arnotais, lempomis, indais ir kt.¹¹ Varpai nepaminėti. Tačiau T. Narbutas rašo, kad jie šioje pirmojoje sostinės katalikų šventovėje jau buvo: „Tai štai ką apie tas pamaldas (katedroje – G. M. M.) 1397 metais rašo savo akimis jas matęs tuometinis liudininkas kryžiuočių pasiuntinys grafas Kyburgas. Sako – prašėme vyskupą leidimo apžiūrėti katedrinę bažnyčią <...> Giedant *Magnificat*, atsiliepė varpai keturiuose priekiniuose bažnyčios languose. Tiesą sakant, iš tikrųjų prieš pat įėjimą į bažnyčią stovi apvalus bokštas (Krivių Krivaičio bokštas, kuriame dabar yra varpinė), bet jame varpų nematyti. Stovi be viršūnės, labiau panašus į apsauginį bokštą, bet ne į varpinę, jo langai aukšti ir siauri, nevienodos formos ir netaisyklingai išdėstyti“¹². M. Brenšteinas savo apybraižoje šią

⁸ *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, Vilnius, 1986, t. 2, p. 541.

⁹ W. Zahorski, *Katedra Wileńska*, Wilno, 1904, s. 17.

¹⁰ *Codex diplomaticus ecclesiae cathedralis necnon dioceseos Vilnensis*, I: 1387–1507, Kraków, 1932–1948, p. 10, Nr. 4.

¹¹ W. Zahorski, op cit., s. 14.

¹² *Teodora Narbutta pomniejsze piśma...*, s. 140.

Kyburgo „reliaciją“ pavadino „apokrifine“, tai yra netikra, suklastota¹³, nepaisydamas, kad ją citavęs T. Narbutas nurodė lyg ir patikimus jos kilmės šaltinius. Jie, o galbūt ir tais pačiais 1856 m. išspausdintos Adomo Kirkoro knygutės „Jono Sliviniečio pasivaikščiojimai po Vilnių ir jo apylinkes“ užuomina, kurioje jau nurodomas ir kryžiuočio vardas – Konradas¹⁴, įtikino vėlesnius autorius, tarp jų ir Joną Kurčevskį¹⁵, kad verta jau be jokių abejonių teikti kaip tikrą cituotąjį Kyburgo paliudijimą. To kryžiuočių pasiuntinio buvimą patvirtino ir Vladislovas Zahorskis, savo „Vilniaus katedros“ nuorodoje nurodęs, jog apie Kyburgą užsimenama *Index C. Dipl. Napierskiego* № 526 esančiame didžiojo magistro laiške Kuršo magistrui¹⁶. Čia dar priduriama, jog, pasak to Kyburgo, Vilniaus katedros stogas esąs didžiulis, su keturiais bokšteliais ant kraigų – po du kiekviename šone ir trimis priekiniame antstate, kuris esąs trikampis, niekuo nepuoštas, o jo languose ir kabo varpai, bet nedideli¹⁷. Galbūt M. Brenšteinas buvo teisus, kai suabejojo pirmosios Vilniaus katedros varpų liudininko egzistavimu, gal visi išvardyti autoriai tik persakė kits kito teiginius (netrukus matysime, jog panašiai atsitiks ir su kitu T. Narbuto paleistu apyvarton pasakojimu apie Jogailos ir jo motinos funduotą varpą, kurio buvimu kažkodėl jau nebeabejojo nei M. Brenšteinas, nei jo įkandin sekę autoriai). Šiaip ar taip, bet vis dėlto tikėtina, jog Vilniaus katedra, jei ir ne Jogailos steigtoji, kuri 1399 m. (pasak kitų šaltinių – apie 1400-uosius) smarkiai apdegė, o Vytauto atstatyta, jau turėjo turėti vieną ar netgi kelis varpus. Jei taip, jie buvo atvežtiniai arba, jei nulieti vietoje, tai atvykėlio meistro.

Žinios apie **seniausią žinomą Lietuvos varpą** irgi nėra patvirtintos istoriniais dokumentais, o tiktai iš lūpų į lūpas perduodamu jį atseit mačiusių žmonių liudijimu. Anot M. Brenšteino, „Seniausiąją versiją apie lietuvišką varpą mums perdavė, deja, jau nebeegzistuojanti **Trakų bernardinų kronika**“ (čia ir toliau išryškinta cituojant – G. M. M.). Paskui autorius pateikia šio liejinio apibūdinimą, nurodydamas ir savo teiginių šaltinį, – taip pat T. Narbuto veikalą, apie kurį jau užsiminėme pirmajame šio rašinio sakinyje. Verta pateikti kad ir ilgoką šio istoriko pasakojimą: „Likvidavus Trakų kunigų bernardinų vienuolyną, rastas **rankraš-tis vienuoliškų notacijų**, tarp kurių, iš tikro **neturinčių jokios istorinės vertės**, buvo tai, kas atkreipė dėmesį ir paslaugiai buvo persiųsta man: 1675 Viešpaties metais Jo Šviesybės kunigaikščio Trakų vaivados seniūno etc., etc., etc. Marcijono Oginskio lėšomis liejiko Jono Delamarso nulietas varpas, į kurio konstrukciją, be viso kito, įėjo senas sukultas varpas; vidutinio dydžio, sverias apie 645 karališkuosius svarus, betgi nuostabiai gražios formos ir su nuostabiomis puošmenomis ant jo. Nežinia, kokiais keliais atkeliavęs, gulėjo kažkokios bažnyčios sandėlyje, kol Jo Šviesybė fundatorius jį nežinia už kiek įsigijo. Figūra ant jo vaizdavo Dievo Gimdytoją visu ūgiu, apačioje buvo toks užrašas cerkvinėmis literomis: *Se az rab boży Jakow Ondrewicz smateroju swojeju Ulianoju Aleksandrowa... W. K. L. dali jeśmo sej kołokoł ulit w cerkow Sw...ewe...Parask....W Wilni wo wiki 6885*. – Žemiau, ant pakraščio, gotiško rašto literomis pasakyta: „K. S. Skobelt“. Kitame šone graikiškas kryžius su neįskaitomais ženklais. Tą užrašą galima taip išversti: „Aš, Dievo tarnas Jokūbas, Andrejaus sūnus, su savo motina

¹³ M. Brenštejn, op. cit., s. 12.

¹⁴ „1397 metais grafas Konradas Kyburgas buvo kryžiuočių siųstas pas Ldk Vytautą ir parašė savo kelionės dienyną, kurį persakė Žegota O'Nemcevičius (Jan ze Śliwin [Kirkor A. H], *Przechadzki po Wilnie i jego okolicach*, Wilno, 1856, s. 81). Beje, 1991 m. į lietuvių kalbą išverstoje A. H. Kirkoro knygutėje epizodo apie Kyburgą nėra.

¹⁵ J. Kurczewski, *Kościół zamkowy czyli Katedra Wileńska*, Wilno, t. III, MCMXVI, s. 7.

¹⁶ W. Zahorski, op. cit, s. 12.

¹⁷ Ibid. s. 13.

Julijona, Aleksandro dukra, Lietuvos didžiąja kunigaikštienė, įsakė šį varpą nulieti šventosios Baraksovos cerkvei Vilniuje 6887 amžiuje (metais)“. Apačioje vokiškomis raidėmis padėtas vokiečio liejiko parašas. 6887-ieji rusiško skaičiavimo metai atitinka 1377-uosius metus po Kristaus gimimo. Matyt, jog tai reiškia Jogailą ir jo motiną, abu krikščionis, kurie sudėjo auką šventosios Paraskijos, visų vadinamos Piatnica, cerkvei. Kadangi metai atitinka Algirdo mirties datą, tai turėtų būti auka už jo sielą. Oginskio funduotas varpas **dabar nuvežtas į Eišiškių parapijinę bažnyčią. Bernardinų rankraščiai nuėjo per rankas; ponas Vincentas Karlovičius kažkiek laiko turėjo, kažkokius, kaip jis vadino, sąsiuvinius, iš kurių ištrauką apie Jogailos varpą leido nurašyti ir man**¹⁸.

Laikas kai ką patikslinti ir papildyti.

T. Narbuto vienuoliškų užrašų rankraštį truputį neatsargiai pavadinęs kronika M. Brenšteinas paleido į mokslinę apyvartą žinią, jog Trakų vienuolyne būta tokio, už paprastus užrašus kur kas reikšmingesnio, dokumento, ir tai jau visai neabejodami tvirtino kai kurie vėlesni autoriai¹⁹. Vėliau visų pirmo žinomo Lietuvos varpo duomenų (liejikų K. S. Skobelto ir J. Delamarso pavardžių, datavimo, fundacijos) šaltiniu kai kurie autoriai jau beatodairiškai ėmė nurodinėti M. Brenšteiną, bet nebe T. Narbutą, nors tai mokslinės etikos požiūriu ne visai teisinga.

Beje, T. Narbuto išrašė, kaip visiškai teisingai pastebėjo M. Brenšteinas²⁰, galbūt dėl veiklą spausdinant atsiradusio rikto suklystas paskutinis datos skaitmuo ir vietoje 6885 išspausdinta 6887. Bet suklysti galėjo ir ištrauką iš rankraščio nurašęs asmuo. Sprendžiant iš lenkiško posakio „P. Karłowicz <...> wyciąg o dzwonie Jagiellonskim pozwolił przepisać dla mnie (ne „mnie“)²¹, tai veikiausiai buvo ne pats T. Narbutas, o kažkas kitas. Šiam nurašiusiajam turbūt reikėtų prikišti ir šventosios vardo klaidą: turėtų būti Paraskija arba Paraskeva²¹, bet ne Baraksova.

T. Narbuto pateiktas seniausiojo Vilniaus varpo aprašymas, kokia bebūtų patikima ar ne visai patikima jo radimosi istorija, yra be galo svarbus. Šiaip ar taip jis nustato lietuviškosios varpų istorijos pradinę datą, paskelbia liejikus ir fundatorius, apsako inskripcijų rašymo būdą bei turinį. Deja, nieko daugiau apie liejiką K. S. Skobelą ir šio rašinio autorei nepavyko aptikti. Jis, sprendžiant iš pavardės, tikrai turėjo būti atvykęs iš vokiškų žemių, greičiausiai Prūsijos, tuomet faktiškai buvusios kryžiuočių valstybė. Atkreipia dėmesį tai, kad antvarpyje būta bareljefo; aptariamuoju laikotarpiu prūsiškos kilmės varpuose paprastai būdavo tik banderolė su inskripcija, o pirmosios ornamentinės puošmenos ir šventųjų figūriniai atvaizdai juose atsirado truputį vėliau. Kita vertus, kyla, nors ir labai atsargus, įtarimas, jog tai galėjo būti Paraskijos atvaizdas; ši šventoji dažniausiai vaizduojama panašiai kaip Hodegetrijos ikonografinio tipo Švč. Mergelė – su karališkais rūbais ir karūna ant galvos.

¹⁸ Teodora Narbutta *pomniejszych pisma historyczne...*, s. 99–100.

¹⁹ T. Adomonis, K. Čerbulėnas, *Lietuvos dailės ir architektūros istorija*, Vilnius, 1987, t. 1, p. 172; K. Gerdziejewski, *Zarys dziejów odlewnictwa polskiego*, Stalinogród, 1954, s. 109 ir kt.

²⁰ M. Brensztejn, op. cit., s. 158

²¹ Šv. Paraskija (graikiškai Piatnica – penktadienis) – stačiatikų šventoji mergelė kankinė, pasak legendos, nukirsdinta per krikščionių persekiojimus Romos imperatoriaus Gajaus Aureliaus Valerijaus Diokletiano valdymo (284–305) laikais. Paraskijos kultas buvo ir tebėra labai paplitęs tarp stačiatikių; šios šventosios vardu tituluota daug cerkvių, sukurta dailės kūrinių, tarp jų – žinomųjų primityvių medinių Permės skulptūrų.

Ir Paraskijos Piatnicos cerkvė Vilniuje, ir Trakų bernardinų vienuolynas su bažnyčia seniai išnyko iš šių miestų peizažo nepalikę ryškesnių pėdsakų, beveik ir prisiminimų. Tad vertėtų kai ką pasakyti apie pastatus, kuriuose funkcionavo seniausios žinomos Lietuvos varpas.

Paraskijos Piatnicos cerkvę²² pastatydino pirmoji Ldk Algirdo žmona Vitebsko kunigaikštė Marija, kuri čia esą ir buvusi palaidota. Tiek ši, tiek antroji Algirdo žmona Tverės kunigaikštė Julijona (iš tikrųjų – Uljana) buvo ir liko stačiatikės; priėmusios pagonio vyro tikėjimą būtų netekusios savo kraitinių žemių²³. Abi, o ypač Julijona, buvo aktyvios stačiatikybės rėmėjos ir platintojos Lietuvoje.

Paraskijos Piatnicos cerkvė buvo pastatydinta pačioje XIV a. 2-ojo dešimtmečio pabaigoje–3-iojo dešimtmečio pradžioje. Pasak T. Narbuto, citavusio kunigo Lodzianos rankraštį, šventovė buvo prie Didžiosios gatvės ir jo laikais „naujojo“ žuvų turgaus. Vadinasi, visai šalia tos vietos, kur dabar atsišakoja Latako gatvė su mažyte Piatnicos cerkvele vienas ir Vilniaus dailės akademijos studentų bendrabučiu kitapus. Cerkvė keliskart degė, 1611 m. buvo atiduota unitams ir jau 1794 m. iš jos tebuvo likę griuvėsiai. XIX a. ant jos likučių buvo pastatytas vadinamasis Machnauerio namas su vaistine, restoranu ir alude, bet neilgai trukus koriko Muravjovo įsakymu visa tai buvo nugriauta ir pastatyta mažoji Piatnicos cerkvė, į kurios sienas įmūrytos plokštės su tariaama šventovės istorija.

Varpas, kurį fundavo antroji Algirdienė ir jos sūnus Jogaila, iš šios cerkvės galėjo būti išgabentas po didžiojo 1610 m. Vilniaus gaisro, kai ji atiteko unitams, kurie pastato neprižiūrėjo ir leido pamažu griūti. Marcijonas Aleksandras Oginskis (1632–1690) varpą atsigabeno į Trakus galbūt tuoj po 1670-ųjų, nes kaip tik tais metais tapo jų vaivada.

Uždarius Trakų bernardinų vienuolyną, varpas nuvežtas į senąją, bet jau bene penktąją ar šeštąją iš eilės, Eišiškių bažnyčią. T. Narbuto teigimu, vienuolynas uždarytas 1832 m., naujausioje literatūroje apie Trakus ir dokumentuose sakoma, jog tai Vilniaus generalgubernatoriaus nurodymu įvyko 1845 metais²⁴. Netrukus varpas buvo perkeltas į 1847–1852 m. pagal T. Narbuto projektą pastatytą naują ir dabar tebeveikiančią Eišiškių Kristaus Karaliaus Žengimo į dangų bažnyčią. Atrodo, jog kabėjo ne jos bokšte, o XVIII a. statytoje varpinėje. Pasak M. Brenšteino, 1912 m. varpo ten jau nebebuvo²⁵. Jokių jo buvimo, juolab dingimo pėdsakų neaptikta ir XX a. II pusės paminkloaugininkų, tyrusių Eišiškių bažnyčios vertybes, dokumentuose.

Ne mažiau dramatiška ir antrosios seniausiojo varpo buveinės – Trakų bernardinų vienuolyno ir bažnyčios – istorija (1 pav.). Šį vienuolyną prie 1522 m. užbaigtos statyti Trakų Šv. Mikalojaus bažnyčios 1617 m. įsteigė Vilniaus vyskupas (1616–1630) Eustachas Valavičius. Per XVII a. vidurio karus mediniai jų pastatai sugriauti. Iš naujo atstatyti po 1661 m. su laikina ar kiek paremontuota senąja Šv. Mikalojaus bažnyčia, bet per XVIII a. pradžios karus ir vėl viskas buvo sugriauta²⁶. Ne vėliau kaip 1739 m. pradėta naujos, jau mūrinės, bernardinų bažnyčios statyba; sprendžiant iš 1804 m. vizitacijos akto ir piešinio, ji buvo

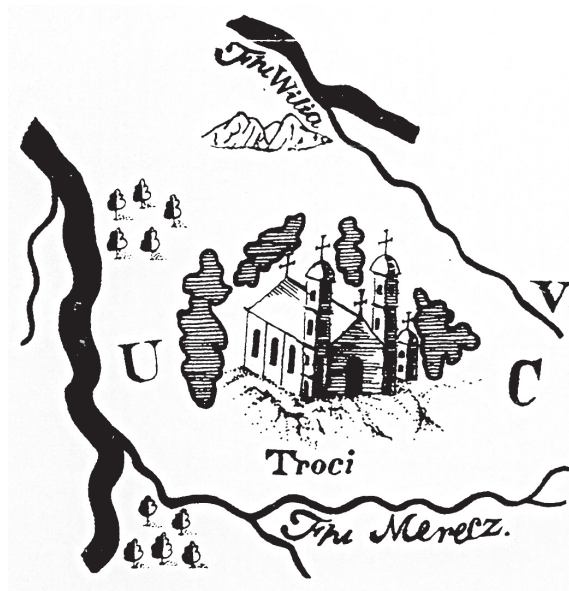
²² Apie ją žr.: MABRS, f. 124–7, NGA-7, *Historyczne podania o starodawney cerkwi ruskiej w Wilnie Piatnicką zwaney*; Jan ze Śliwin [Kirkor A. H], *Przechadzki po Wilnie...*, s. 47; W. Zahorski, *Przewodnik po Wilnie*, Wilno (data nenurodyta), s. 258–259.

²³ J. Jurginis, V. Merkys, Tautavičius, *Vilniaus miesto istorija nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos*, Vilnius, 1968, p. 140.

²⁴ A. Baliulis, S. Mikulionis, A. Miškinis, *Trakų miestas ir pilys*, Vilnius, 1991, p. 145.

²⁵ M. Brenštejn, op. cit., s. 158.

²⁶ CVIA, f. 694, ap. 1, b. 4019, l. 660–678.

1 pav. Trakų bernardinų vienuolyno bažnyčia, 1819 m. Lietuvos bernardinų provincijos žemėlapis detalė

neobarokinė, dvibokštė, dengta čerpėmis. Akte pažymėta, kad viename bokšte kabėjo du varpai²⁷. Jie smulkiai neapibūdinti, bet visai galimas dalykas, jog vienas galėjo būti mūsų aprašytasis.

Tačiau greitai prasidėjo Trakų bernardinų vienuolyno ir jo Šv. Mikalojaus bažnyčios niokojimas. 1850 m. vienuolynas pradėtas perdarinėti ir versti kalėjimu. 1865 m. nugriauti bažnyčios bokštai ir frontonas. 1874 m. apardyta Šv. Mikalojaus bažnyčia dar stovėjo, bet netrukus buvo visai nugriauta²⁸.

Pasirėmęs vėlgi T. Narbuto²⁹ ir su juo susirašinęjusio Juozapo Jaroševičiaus teiginiais, bet jais ir gerokai suabejojęs, M. Brenšteinas lakoniškai apibūdino dar vieną XIV a. LDK **varpą, buvusį Naugarduko bazilijonų vienuolyne** (bažnyčioje?). Šio liejinio matmenys, svoris, juo labiau meistras nenurodyti, išvardyti tiksliai antvarpio komponentai: lotyniška inskripcija, matyt, buvusi aplinkinėje banderolėje, ir visuose keturiuose šonuose (ant liemens?) pavaizduoti liūtai. Iš jų J. Jaroševičius sprendė, kad varpas galėjo būti pagamintas Venecijoje. Tekstas banderolėje, jeigu tik jis tiksliai nurašytas, yra toks: *Salve + Patientia + Gloriosa + Virgo + Maria + Jesus + Nasarenus + Rex + Judeorum + Veni + Rex Cum Patientia + 6893*³⁰. Tai išplėstinių inskripcijų kategorijai priskirtinas religinio turinio tekstas, susidedantis iš kelių sąlyginai savarankiškų sandų, kurių kiekvienas turi savą genezę, prasmę ir reikšmę. *Salve Patientia Gloriosa Virgo Maria* – vienas iš angelo pasveikinimo Mergelei Marijai variantų. Kaip teigiama dalykinėje literatūroje, tai gana dažna sentencija Pietų ir Pietvakarių Europos epigrafikoje, bet tarp prūsiškų gotikinių varpų inskripcijų tokios aptikti nepavyko; jose, nors ir nelabai plačiai, buvo naudojamas *Ave Maria gracia plena...*

²⁷ VUB RS, f. 4-39749 (lapai nepaginuoti).

²⁸ A. Baliulis, S. Mikulionis, A. Miškinis, op. cit. p. 176.

²⁹ T. Narbutt, *Dzieje narodu litewskiego*, Wilno, 1838, t. 1. s. 15.

³⁰ M. Brenstejn, op. cit., s. 11, 158.

variantas. Antrasis inskripcijos sandas *Jesus Nasarenus Rex Judeorum* – vienas iš Jėzaus Kristaus įvardijimų, sutrumpintai reiškiamų hierograma *INRI*. Tačiau, jeigu tik teksto nuorašas mūsų neapgauna, ir čia atkreipia dėmesį Jėzaus vardo rašyba – ne *Ihesus*, kaip prūsiškų varpų inskripcijose, o *Jesus*, ir ne *Iudeorum*, o *Judeorum*. Gal ir literos *u* buvo parašytos kaip *v*? Žodžių skirtukai-divizoriai T. Narbuto ir įkandin jo M. Brenšteino knygos pažymėti lygiašakiais kryželiais, bet ar iš tikro jų forma buvo tokia? Divizorių forma svarbi, nes kai kada padeda nustatinėjant varpo liejimo vietą ir laiką. Skaitmenys 6893 turėtų reikšti 1385 metus, tačiau, jeigu varpas lietas Prūsijoje, juolab Venecijoje ar kur nors kitur Pietų Europoje, tai kodėl data užrašyta senuoju slavų būdu?

Neturint pakankamos medžiagos apie Italijos varpų inskripcijas, nemačius nei paties varpo nedrašu patvirtinti arba paneigti venecijietišką jo kilmę. Tačiau visa, kas buvo ką tik išsakyta, verčia suabejoti prūsiška jo kilmę.

T. Narbuto, J. Jaroševičiaus, M. Brenšteino valia tapęs žinomu Naugarduko bazilijonų vienuolyno varpas kelia daug klausimų ir visai mažai atsakymų. Sutikdami, kad toks liejinys vis tiksliai egzistavo, jį kur nors minint kilmės nuorodą turėtų lydėti klausuko ženklas.

Tad tiksliai tiek ir tik tokios mūsų teturimos arba tik menamos žinios apie, deja, vos kelis XIV a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bažnyčių varpus. Palyginimui – pačių ankstyviausių šios rūšies liejinių paveldas ir žinios apie jį kaimyninėse šalyse. Seniausias ir svarbiausia išlikęs Vokietijos varpas, vardu *Saufang*, datuojamas maždaug 630 m., saugomas Kelne. Estai dar 1203 m. sugebėjo kaip karo grobį parsivežti iš švedų atimtą varpą. Deja, jis neišliko. Latvijos varpai, buvę Rygoje, minimi nuo 1215 m., tačiau iš XIV šimtmečio ligi šių dienų išliko vienintelis Piltinės katedros liejinys.

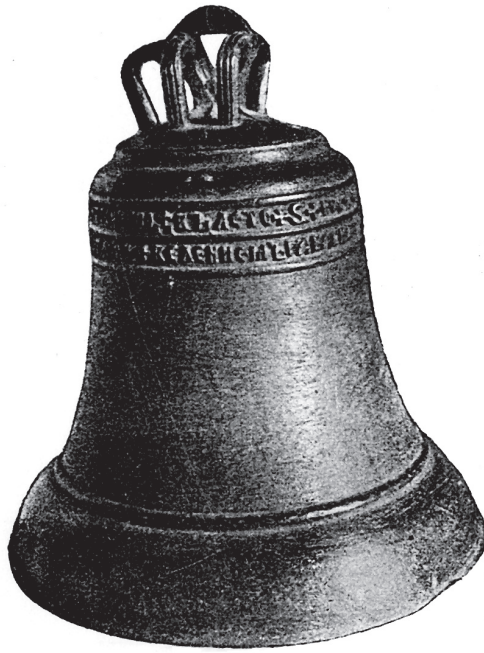
IŠLIKĘ ARBA TIKTAI PAMINĖTI XV A. VARPAI LIETUVOJE

Juos rikiuosime chronologine tvarka, nors būtų visai pateisinama skirstyti į varpus su lotyniškais ir slaviškais literomis užrašytais inskripcijomis. Sunkiau grupuoti pagal tų inskripcijų turinį – per mažai turime objektų.

„Rikiuotę“ smagu pradėti varpu, kuris pasiekė mūsų dienas ir jį netgi gali apžiūrėti kiekvienas to pageidaujantis: liejinys po ilgokų klajonių atsidūrė Lietuvos nacionaliniame muziejuje (Inv. Nr. IM 46–6) ir yra pagarbiamai rodomas nuolatinėje jo ekspozicijoje (2 pav.)

Dėl patogumo jis bus vadinamas **Ustiako varpu**, nes kaip tik ši pavardė nulieta jo frizo banderolės tekste, be to, toje teksto vietoje, kur pagal viduramžiais nusistovėjusią tvarką ir turi būti įrašytas meistras. Inskripcija, nurašyta nuo paties varpo, išdėstyta rumbeliais apkraštuotoje banderolėje, dviem juostomis apsukančioje liejinio kaklą. Viršutinėje juostoje sakinio pradžią žymi herbinis ženklas *Zadora*; tuoj po jo prasideda inskripcija kirilika senąja slavų kalba, kurios literas čia pateikiame tik tokias, kokias galima išrinkti šiuolaikiniu kompiuteriu: ВЪЛЕТО ♣ C. ♣ NOE ♣ Ч ♣ СОТЪ ♣ К ♣ || ♣ СОЗДАНЪБЫСТЬ КОЛОКОЛЪ СТЕНТРОИЧИ. Apatinėje eilėje sakinį pradeda graikiškas lygiašakis kryželis ir užrašas ВЕЛЕНИЕМЪ РАБА БНЯ ПаНаШЕДИБОРа ВОЛИМОНТОВИЧа ♣ МаСТЕРЪ УСТЯКЪ. Kai kurie, ypač apatinės eilės, žodžiai sulieti, kiti atskirti trilapėliais, kurie varpe iš tikro yra heraldinės lelijos³¹.

³¹ Šio laikotarpio varpų inskripcijose būdingiausi skirtukai-divizoriai dažniausiai būdavo kelerio pos formos. Populiariausios heraldinės lelijos ir apskritos, įvairiai pamargintos rozetės (B. Schmid, Über Glocken mit Hochmeisterwappen, Ein Beitrag zur Glockenkunde des Deutschordenslandes, *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins*, 1911, H. 53, s. 95).

2 pav. Meistras Ustiakas. Varpas, 1420 m. (*Lietuvos nacionalinis muziejus*)

Ustiako varpo tekstas priskirtinas informacinio turinio inskripcijų kategorijai. Jame nėra būdingos invokacijos, o tik konkrečios užsakovo, meistro ir datos nuorodos, nors ir sunkiai išlukštenamos iš sulietų žodžių.

Užrašu informuojama, jog varpą 1420-aisiais Švč. Trejybės bažnyčiai Dievo vergo pono Šedbaro Valimantaičio³² įsakymu nuliejo meistras Ustiakas. Daugiau apie tokį liejiką, išskyrus šį slaviškai skambančios pavardės (tėvavardžio?, pravardės?) užrašą, nieko surasti nepavyko. Nežinia, kur nulietas varpas. Užrašo kalba yra kaip ir daugelio anuometinių oficialių Lietuvos dokumentų, tad ji vargu ar gali būti laikoma tvirtu įrodymu, jog varpas buvo pagamintas kuriame nors rytinių, rusiškųjų, LDK teritorijų centre. Gal tik meistras galėjo būti atvykęs iš ten.

LDK aukščiausiai bajoriškai diduomenei priklausiusią *Zadoros* herbo Valimantaičių-Kęsgailių giminę, ištikimai tarnavusią Ldk Vytautui ir aršiai kovojusią prieš lenkų skverbimąsi į Lietuvos žemes, dar teks minėti ir truputį vėliau – dėl indėlio į mūsų šę varpų istoriją.

Aptariamąjį liejinį Šedbaras Valimantaitis įsakė pagaminti Švč. Trejybės bažnyčiai, kuri, galbūt jo funduota, buvo tada dar LDK priklausiusios Palenkės anuometinėje Balstogės apskrityje, Nevodnicos kaime (dabar – Lenkijos Respublika, *Knyszyno* dekanatas³³).

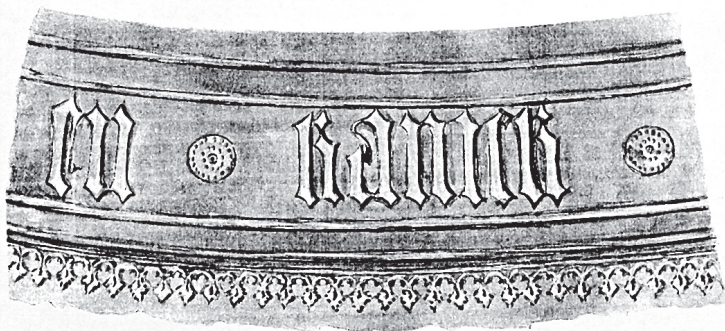
³² Šedbaras, Šediboras, pasak E. Gudavičiaus – Šėtbaras, žr.: E. Gudavičius, *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, Vilnius, 1999, p. 255, 270, 274, 296, 399. Valimantaitis 1418 m. buvo Kauno kaštelionas, 1424–1425 m. – Ukmergės seniūnas, abu su broliu Mykolu Kęsgaila pasirašę 1432 m. spalio mėn. 15 d. Gardino uniją.

³³ S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin, 1996, s. 311.

Nenustatytu laiku, arba XIX a. II pusėje, arba XX a. pirmaisiais dešimtmečiais, šis grakščių ir tipiškų gotikinių proporcijų varpas atkeliavo į Vilniaus senienų muziejų³⁴, kur jį rengdamas savo apybraižą tikriausiai apžiūrėjo ir knygelėje trumpai apibūdino M. Brenšteinas. Turbūt jau tada varpas stokojo vienos ašos; tai matyti ir mūsų čia pateikiamoje XX a. 3-iojo dešimtmečio fotografijoje. Varpo karūną, kuri turi nemažą reikšmę ir šiaip išraiškingam liejinio siluetui, iš pradžių sudarė šešios grakščiai išlenktos, negiliomis vagelėmis pajvairintos ašos, sutvirtintos lenktaviršiu skersinuku-raktu.

Pačiam M. Brenšteinui turbūt nepavyko apžiūrėti kito, taip pat išlikusio, XV a. I puse datuojamo, **Kelmės bažnyčios varpo**; apie tai galima spręsti iš pernelyg glausto aprašymo ir klaidelių inskripcijos (3 pav.) nuoraše (*iusus*, o turi būti *ihesus*, frazės priekinis atkeltas kilmininką žymintis artikelis *der*)³⁵. Priskyrimą XV a. I pusei visų pirma motyvuoja gotikinės varpo proporcijos, būdingos ankstesnio, bet ir aptariamojo šimtmečio liejiniams, kita vertus, laikotarpio liejiniams itin būdingas meninio vaizdo minimalizmas: antvarpį pajvairina tik puscilindrio formos rumbeliai, viršugalvio profiliavimas ir kaklą apjuosusi banderolė su inskripcija, abipus apkraustuota sudvejintais rumbeliais. Jau truputį vėlyvesnio nei XIV šimtmetis laikotarpio „pranašas“ – atsiradusi labai dar kukli ornamentinė puošmena – mažyčių scheminių rombinio silueto lapelių eilutė po apatiniu frizo rumbeliu. Inskripcija reljefiniais gotiško šrifto minuskulais; jos turinys, kalba, literų forma jau leidžia gana tvirtai teigti, jog varpas nulietas Prūsijoje arba jį pagamino iš ten atvykęs meistras, kurio pavardė, deja, nežinoma.

Banderolėje – vienas būdingiausių XV a. prūsiškiems varpams religinio turinio tekstų: *ihesus* o *van* o *nasarenius* o *en kanick* o *der* o³⁶. Tai toks pat kaip anksčiau minėtame „venecijietiška“ varpe įrašytas, iš populiariosios hierogramos *INRI* kildinamas Jėzaus Kristaus įvardijimas. Tačiau dabar aptariamam atveju tipinis įvardijimas *Jesus Nasarenius Rex Iudaeorum* truputį modifikuotas ir įrašytas ne visas. Lotyniškas žodis *rex* Kelmės bažnyčios

3 pav. Kelmės bažnyčios varpo inskripcijos detalė (sumažintas atspaudas)

³⁴ Vilniaus archeologijos komisijos senienų muziejus buvo įsteigtas 1855 m. Eustachijaus Tiškevičiaus iniciatyva. Po 1836 m. sukilimo jo veikla sustabdyta, apie 3 tūkstančiai vertingiausių eksponatų pagrobta ir išgabenta į Maskvą. Senienų muziejui vėl buvo leista veikti XIX a. pabaigoje, bet per Pirmąjį pasaulinį karą vėl dalis eksponatų pagrobta ir išvežta į Rusiją. 1952 m. įsteigtas istorijos ir etnografijos muziejus, 1992 m. pervadintas į Lietuvos nacionalinį muziejų (LNM).

³⁵ M. Bresztejn, op. cit., s. 12.

³⁶ Tekstas tikslintas ir lygintas su KPC aptarnavimo skyriaus poskyryje saugomais dokumentais, ekspedicijos į Kelmę dienoraščio užrašais, piešiniais bei atspaudais ir fotonuotraukomis (KPC, f. 17, ap. 1, s. v. 14; *ibid.*, F. 16, ap. 2, s. v. 17; G. M. Martinaitienės *asmeninis archyvas*, Ekspedicijų dienoraščiai, Kelmės bažnyčia, 1989 (lapai nenumeruoti)).

varpo inskripcijoje išverstas į vokišką *kanick*, žodis *Iudaeorum* (=žydų) praleistas, palikus tik kilmininką žymintį artikelį *der*. Skrituliukais pažymėjome apskritų, mažais spurgeliais pamargintų rozečių formos žodžių skirtukus-divizorius.

Jau sakėme, kad varpas yra Kelmės Šv. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčioje. Šiuo adresu įregistruotas ir kaip respublikinės reikšmės kultūros paminklas, kurio statusas jam suteiktas 1972 m. rugsėjo 19 d. (paminklinis Nr. DR 579). Tačiau dabartinė Kelmės bažnyčia pastatyta tik prieš šimtmetį³⁷. 1942–1944 m. joje buvo trejetas varpų: vienas visai naujas, lietas Kaune 1936 m., lyg ir be užrašų, trečias, sprendžiant iš matmenų – „mažasis“, galėtų būti mūsų aptariamasis, bet jo kilmė anketoje nenurodyta³⁸. Tikriausiai buvo atkeltas iš ankstesnės Kelmės bažnyčios. Lietuvos paminkloaugininkų pirmą kartą apžiūrėtas ir tirtas 1963 m., pakartotinai – kas keleri metai, kaskart papildant aprašus naujais pastebėjimais (pavyzdžiui, kad varpo graižas dviejose vietose įskilęs ir kt.). Vis dėlto, varpo matmenų nuorodos ir liko įvairuojančios. Buvusio KPC darbuotojo Gintauto Žalėno darytame varpo aprašyme nurodyti skaičiai iš XX a. 7-ajame dešimtmetyje surašytos paminklo apskaitos kortelės (varpo aukštis ir apatinio graižo skersmuo vienodi – po 70 cm)³⁹. Kitais duomenimis, Kelmės varpo aukštis su karūna 77 (karūnos h 12), apatinis skersmuo 70, viršutinis 52 cm.

Tik iš M. Brenšteino aprašymo yra žinomas senas ir tikriausiai prūsiškos kilmės **Sedos bažnyčios varpas**. Buvęs nedatuotas, bet apybraižos autorius jį priskyrė XV a. I pusei. Turėjęs, cituojame, „minuskulinį užrašą senąja vokiečių kalba: *hans * hoppe * got * im * mit * mer (?) * hat * de * kinder * klokke * bin * ih * ghe * nant* bei mažosios lotyniškos raidės „t“ pavidalo herbuką su širdimi po kairiuoju skersiniu“⁴⁰. Šaltinis, kuriuo pasirėmęs M. Brenšteinas pateikė šiuos duomenis, nenurodytas, kaip ir asmuo, nurašęs varpo inskripciją. Nežinia, ar klaidas jos tekste padarė tas nurašinėtojas, ar liejikas. Taip pat nežinia, kuris žodis yra pirmasis, kurioje varpo vietoje yra tas „t“ raidės pavidalo herbukas (panašiau, jog tai meistro žymuo). Viena tikrai aišku, jog inskripcija yra išplėstinė, sudaryta iš kelių sąlyginai savarankiškų sandų, ir kad joje yra keli įsidėmėtini žodžiai. Visiškai aiškiai įrašytas terminas *klokke* (=varpas), kuris visuomet pabrėžia šios rūšies dirbinio nuliejimo faktą arba jo atliekamą funkciją religiniame ir dvasiniame gyvenime. Lotyniškose prūsiškųjų varpų inskripcijose dažniausiai naudojamas vienintelis žodžio variantas – *campana*, inskripcijose senąja vokiečių kalba įvairuoja *kloc*, *glocken*, *glacke*, *glaga*, *klokke*. Joks žodžio „varpas“ variantas nenaudojamas monologo formos inskripcijose, kai liejinys „pats“ kalba apie save.

Hans Hoppe neabejotinai yra vardas ir pavardė, bet kieno – liejiko ar užsakovo? Jeigu tikrai frazės pradžioje, vadinasi, tai turėtų būti užsakovas. O *Kinder*? Yra žinoma liejimų su šia pavarde dinastija, tačiau ar XV a. jau žinomi jos atstovai?

1984–1985 m. ekspedicijų po Mažeikių rajoną metu Sedos šventoriaus varpinėje buvo aptikti tik du XVIII a. varpai⁴¹. Seno nedatuoto varpo su tokia, kaip anksčiau nurodyta, inskripcija nebuvo.

³⁷ Pirmąją katalikų bažnyčią Kelmėje pastatydino Ldk Vytautas 1416 m. Antroji pastatyta 1484 m., bet ji 1613 m. sudegė. Atstatyta 1672 m., 1745 m. perstatyta. Buvo medinė. 1901 m. nugriauta, pamaldos perkeltos į Verpenos koplyčią. Dabartinė Kelmės bažnyčia pastatyta ir konsekruota 1908 m., žr.: K. Misius, R. Šinkūnas, *Lietuvos katalikų bažnyčios*, Vilnius, 1993, p. 188.

³⁸ KPCA, f. 17, ap. 1, s. v. 17, Kelmės r. bažnyčių varpų žinios, 1942 05 26–1944 02 26, l. 4–6.

³⁹ KPC DPIA, Varpų žinios, p. 66.

⁴⁰ M. Brenštejn, op. cit., s. 12.

⁴¹ G. M. Martinaitienės *asmeninis archyvas*, Ekspedicijų po Mažeikių rajoną dienoraštis, 1984–1985 m. (lapai nenumuoti).

Prieš apibūdinant dar vieną, laimei, išlikusį XV a. varpą, dar kartą tenka teisinti save ir kolegas dėl kai kurių riktų aprašant varpus ar jų duomenų įvairavimo. Juk būna, kad apžiūrėti įmanoma tik vieną varpo šoną ar tik „gerklę“ su „liežuviu“, o visa kita slypi varpinės pastogės tamsoje ir dar keliolikos metrų aukštyje⁴²... Todėl vienam tyrinėtojiui pasiseka padaryti vienokį varpo inskripcijos tekstą, kitam truputį kitokį.

Kaip tikrai dėl sunkių apžiūros sąlygų ir specialios įrangos stokos ilgą laiką iš vieno šaltinio ir publikacijos į kitą „keliavo“ teiginys, jog seniausias Lietuvos kultūros paminklas (paminklinis Nr. DR 1117) dailės vertybių pogrupyje yra **Semeliškių (Trakų r.) Šv. Lauryno bažnyčios varpas**, esą datuotas 1430 metais⁴³.

Kai varpas XX a. 3-iojo dešimtmečio pradžioje buvo atgabentas į Semeliškes, o paskui, 1942-aisiais, okupacinės vokiečių valdžios įsakytas klebonas surašinėjo anketon jo duomenis, matyt, ne[at]kreipė dėmesio į skaičiukus „XII“. romėniško datos užrašo „M CCCC XXX“ pabaigoje.

Įdomu prisiminti, kaip toje anketoje buvo apibūdintas senasis liejinys. Atseit jo „forma negraži, papuošimų, liejimo ženklų nėra, taip pat nėra herbų ir graviūrų; viršutinėje dalyje reljefinės raidės – hieroglifai (priede naturalaus didumo ant kaspino), viršuje raidžių ir apačioje dviejų milimetrų reljefinė virvutė kaip braižiny nusakyta. Varpo viršus šiurkštus, lyg žvyriam apibarstytas. Balsas duslus“ (kalba netaisyta – G. M. M.). Tačiau kyla įtarimas, jog garbusis kunigas visaip stengėsi atbaidyti okupacinės valdžios pareigūnus nuo šio ir kelių kitų savo bažnytėlės varpų, kad jie nebūtų atimti ir atiduoti perlydyti į karo reikmenis. Todėl įrašyta, kad metalas, iš kurio nulietas senasis varpas, esąs „spįžius su maža vario priemaiša“ (špižiniai, tai yra ketaus, varpai netiko tuolaikiniams pabūklams). Tačiau anketoje įrašytas tyrinėtojiui svarbus, be to, sunkiai galimas sužinoti varpo duomuo – jo svoris. Semeliškių senolis sveria 123 kg (4 pav.).⁴⁴

Tik praėjus šešiasdešimčiai metų (2002-aisiais) istorikas G. Žalėnas, išsirūpinęs tam tikrą įrangą, varpą apžiūrėjo iš arti, aprašė, anot jo – patikslino, anksčiau darytą inskripcijos atspaudą ir pagal jį nustatė kitą liejimo datą – 1442 metus.

Patikslintasis inskripcijos tekstas, įkomponuotas virvelės formos rumbeliais apkraštuojuje banderolėje, kuri juosia Semeliškių varpo kaklą, G. Žalėno aprašyme parašytas taip: **+ DUX HIC VENI NOBIS CUM PACE ANNO DNI M CCCC XXX XII**⁴⁵. Tačiau drįstu teigti, jog šriftas vis dėlto yra ne majuskulinis, o minuskulinis, tad mūsiškai užrašytinas „+...veni nobis cum pace anno dni m cccc xxx xii“ (5 pav.).

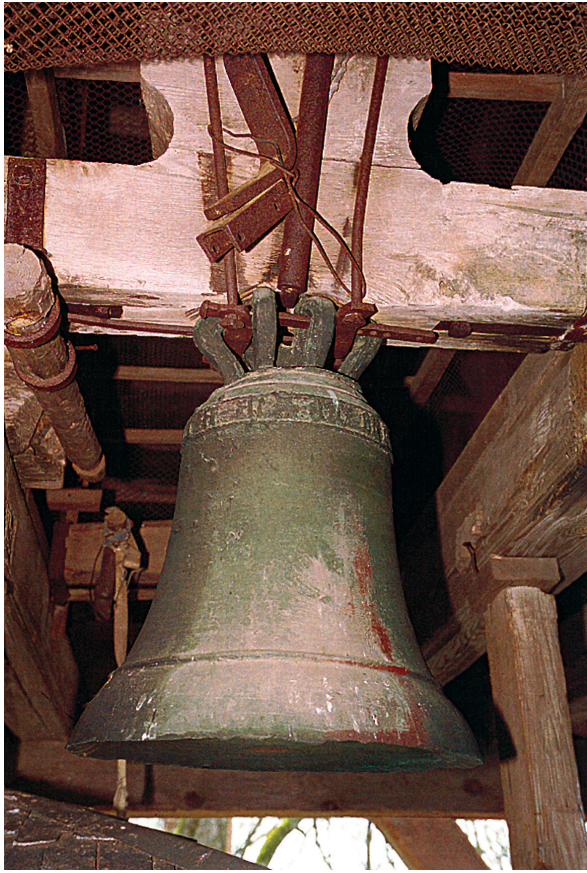
Tai sentencija virtusio garsiojo šūksnio *o rex glorie criste veni cum pace*, nuo seno naudojamo Europos kampanologijos epigrafikoje, truputį pakoreguotas pakartojimas. Tad gal

⁴² Dėl įdomumo minėtini bent keli palyginti neblogai pasibaigę Lietuvos dailėtyrininkų „nuotykių“ Lietuvos bažnyčiose: bene 8-ajame XX a. dešimtmetyje dailėtyrininkas Aleksandras Indriulaitis krito nuo keliolikos metrų aukščio varpinės viršaus, bet laimingai atsirėmė į balkį. „Skrydžių“ iš aukštai yra patyrusi ir ne viena moteriškė dailėtyrininkė, tarp jų – šio rašinio autorė (Kupiškio r. Palėvenės bažnyčia, 1988 m.?).

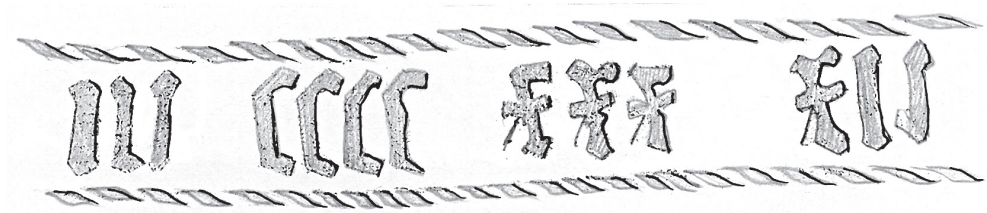
⁴³ 1984 m. LTSR istorijos ir kultūros paminklų sąrašas, Vilnius, 1973, p. 536; *Kultūros paminklų enciklopedija*, Vilnius, 1998, t. 2, p. 46.

⁴⁴ KPCA, f. 16, ap. 1, s. v. 177 [Kultūros paminklų apsaugos įstaiga, Lietuvos bažnyčių varpų anketa, 1942 m. rugpjūčio 31]; *ibid.*, s. v. 177 a. [Trakų r. Semeliškių bažnyčios varpo užrašo kopija, data nenurodyta].

⁴⁵ Kultūros paminklo inventorinė kortelė surašyta, matyt, remiantis varpą aptikusios dailėtyrininkės Pranės Svičiulienės 1965 (?)–1966 m. ekspedicijų užrašais, KPC DPIA, Varpų žinios, p. 114.

4 pav. Nežinomas autorius. Varpas, 1442 m. Trakų r. Semeliškių Šv. Lauryno bažnyčios varpinė

5 pav. Trakų r. Semeliškių bažnyčios varpo inskripcijos detalė – datos užrašas (sumažintas atspaudas)

du pirmieji G. Žalėno nurašytos sentencijos žodžiai turėtų būti šifruojami kitaip? Nuostabą kelia titulas *dux*, o žodelytis, šifruojamas kaip *hic*, gal yra žodžio *glorie* santrumpa *gie*? Tačiau gal klaidina atspaudas? Gaila, kad naujojo inskripcijos atspauda KPC DPI archyve aptikti jau nebepavyko.

Beje, tokią sentenciją, kuri užrašyta Semeliškių instrumento banderolėje, turi net 48 žinomi prūsijos kilmės varpai, buvę arba tebesantys Lenkijos bažnyčiose.

Nors naujai nurašytos inskripcijos tekste esanti data verčia esmingai pakeisti ir net dvylika metų pavėlinti Semeliškų varpo sukūrimo laiką, liejinį datuojant nebe 1430-aisiais, o 1442-aisiais, bet jis visiškai organiškai įsirašo į kitų XV a. vidurio liejinių gretą, atitikdamas kitus savo bendrąja forma, rašmenų stiliumi ir jų lokalizacija. Verta atkreipti dėmesį ir į kuklų nežinomo liejiko norą truputį pagražinti inskripcijos apvadus, suteikiant jiems virvelės pavidalą.

Semeliškų varpas įsidėmėtinas dar ir tuo, kad yra „atklydėlis“ – į Šv. Lauryno bažnyčią pateko kaip pakaitalas instrumento, kurį Pirmojo pasaulinio karo metais pagrobė ir išsigabeno carinės Rusijos pareigūnai, o 1922 m. buvo priversti sugražinti bolševikai. Dabar jau sunku nustatyti, kurioje Lietuvos, o gal ir ne jos, bažnyčioje buvo prieš pagrobiant, tačiau tai nemenkina senojo varpo istorinio reikšmingumo ir meninės vertės. Pagerbiant nežinia kur atsidūrusį ar sunaikintą buvusį bažnyčios varpą, „atklydėliui“ taip pat suteiktas Lauryno vardas.

Persiritus per XV a. vidurį, tenka trumpam vėl prisiminti Valimantaičių giminę.

Valimantaičių-Kęsgailų giminės tėvonija XIII–XIV a. buvo praeityje garsi Ukmergės apskrities Deltuva (gudiškai *Deviltuva*, *Diavialtovo*, lenk. *Dziewiałtowo*). Manoma, kad jie fundavo ir prieš 1444 m. pastatytą pirmąją ir 1463 m. minimą antrąją gyvenvietės bažnyčią, kuriai tikriausiai buvo užsakyti ir du varpai. **Vienas varpas Deltuvos bažnyčiai nuliudintas 1462, antrasis – 1464 m.**, tačiau abu buvę tokios pat formos ir turėję vienodo turinio minuskulines gotiško šrifto inskripcijas. Cituojant M. Brenšteino nuorašą, tai buvo taip pat anuomet labai populiari religinio turinio invokacija – angelo pasveikinimas Švč. Mergelei Marijai: *ave * maria * gratia * plena * dominus * tecum * anno *...* Ant kiekvieno, matyt, čia pat, varpo banderolėje buvo du herbai, kurių vieną M. Brenšteinas atpažino kaip Deltuvos Kęsgailų *Zadorą*, antrasis jam pasirodė keistas ir jo identifikuoti autorius nesiryžo⁴⁶.

Abu Valimantaičių-Kęsgailų funduoti varpai, pasak M. Brenšteino, iki pat Pirmojo pasaulinio karo buvo Deltuvos bažnyčioje. XX a. II pusės ekspedicijų metu nebeaptikti ir jų likimas tiksliai nenustatytas: arba buvo pagrobti ir išgabenti į Rusiją, arba saugant nuo pagrobimo užkasti į žemę, o paskui nebeatrasti – tokį pasakojimą teko išgirsti 1984 m. lankantis Deltuvos apylinkėse.

Tarp XV a. Lietuvos varpų M. Brenšteinas įterpė ir Šiaulėnų Šv. Onos bažnyčios (buv. Šiaulių apskr., o dabar Radviliškio r.) varpą⁴⁷. Tačiau sprendžiant iš augalinio ornamanto, kuris apkraštuoja frizą su banderole, ir inskripcijos joje turinio, šį liejinį reikėtų datuoti XVI a. pradžia. Apie šio laikotarpio, tiesioginių vilniškės monumentaliosios liejybos išvakarių, varpus – jau kitame rašinyje.

IŠVADOS

Varpai Lietuvoje pasirodė palyginti vėlai, atsilikę nuo, pavyzdžiui, tokių monumentalių ir jiems gaminimo būdu bei puošybos principais giminių liejinių kaip karo pabūklai. Iki krikščionybės įvedimo metalo stokojančiam kraštui pakako žmonės mobilizuojančių trimitų ir būgnų. Apsikrikštijus varpų irgi neatsirado daug ir greitai, nes nedaug buvo ir pačių maldos namų, – naujasis tikėjimas gana ilgai ir nelengvai skynėsi sau kelią Lietuvoje. XV a. pabaigoje LDK sostinėje Vilniuje varpais galėjo pasididžiuoti, atrodo, vos septynios bažnyčios.

⁴⁶ M. Brensztejn, op. cit., s. 12.

⁴⁷ E. Gudavičius abu herbus nesuabejodamas laikė Valimantaičių herbais, žr.: E. Gudavičius, op. cit., p. 296.

Pagal inskripcijų kalbą ir literų stilių, vieną kitą žinomą liejiko pavardę, seniausieji, tai yra XIV–XV a., varpai Lietuvoje buvo dvejopi. Keleto žinomų (jų vienas išlikęs) varpų inskripcijos rašytos senąja slavų kalba kirilika. Tokią rašybą pateisina liejinio paskirtis (stačiatikių konfesijos maldos namams, kaip kad tikriausiai vokiečio liejiko K. S. Skobelto varpas Vilniaus Šv. Paraskijos Piatnicos cerkvei) ir tai, kad ši kalba šiaip ar taip anuomet buvo plačiai naudojama oficialiuose raštuose.

Kitos, truputį gausesnės, varpų grupelės inskripcijos arba lotyniškos, arba rašytos senąja vokiečių kalba gotiškėmis literomis. Taigi inskripcijų tekstų turinys bei jų dėstymo tvarka leidžia manyti, jog šiai grupei priskirtini varpai, jei ir ne visi, tai su mažomis išimtimis, yra atgabenti iš Prūsijos, kitaip tariant, anuometinės kryžiuočių valstybės, arba pagaminti iš ten atvykusių meistrų. Tačiau visus šiuos seniausius varpus (apie neišlikusius galima spręsti iš aprašymų ir matmenų nuorodų) vienija tam tikri jų formos ypatumai – visų pirma vertikalios, gotikos laikotarpio dirbiniams būdingos proporcijos, kurios gracijos ir išlakumo suteikia ir jų siluetams. Antra vertus, vieniems ir kitiems būdingas tam tikras antvarpinių komponentų „taupumas“ – naudoti vos keli komponentai. Vienu jų galima laikyti puscilindrio formos reljefinius rumbelius, kurie akcentuoja plačiosios varpo apačios perėjimą į liemenį bei kaklą juosiančio frizo ribas, antruoju – rašmenis, įkomponuotus to frizo juostoje-banderolėje. Tuometinės liejybos technologijos, meistrų profesinio pasirengimo lygmens ir naudojamo metalo ypatumų nulemta asketiška seniausiųjų Lietuvos varpų forma laimi visumos monumentalumą – tuo įtikina išlikusiųjų liejinių daromas įspūdįs.

Gauta 2007 07 30
Parengta 2007 08 06

GRAŽINA MARIJA MARTINAITIENĖ

The oldest bells of Lithuania

Summary

In 1856, historian Teodoras Narbutas published the first comprehensive description of a bell cast in Vilnius. This year may be regarded as the starting point of Lithuanian campanology. However, the next century was rather scarce in this regard. In 1924, ethnographer Michal Brenstein published (in Polish) “An Essay on Casting in the Grand Duchy of Lithuania”, and only the third quarter of the 20th century saw the first publications of Lithuanian researchers on church bells of this country.

The present paper, for the first time in the Lithuanian language, offers an overview and analysis of Lithuania’s oldest bells, some of them having survived up to the present days and others being known only from descriptions in the literature and from historical documents. Many of them are mentioned and briefly characterized by M. Brenstein in his essay. I gave a new, “Lithuanian” reading not only to this essay. Based on primary sources. I managed to significantly upgrade and expand M. Brenstein’s statements. Data collected by author and her colleagues in many-year expeditions helped to establish the present location of some of the bells mentioned by M. Brenstein and to supplement the chronological list of Lithuania’s oldest bells by newly found valuable items.

Artistic analysis of the oldest Lithuanian bells is an essential part of the paper. Discussion is given to the shape, proportions, external inscriptions of these casts. The origin, structure and style of these religious and informative texts are analysed.